

**СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ
СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

Клевака Л. П.
Кандидат педагогічних наук, доцент
Національний університет «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка», Полтава, Україна

Г.С. СКОВОРОДА ПРО РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Григорій Савович Сковорода – колоритна постать на українській ниві. Філософ, письменник, поет, просвітитель, великий гуманіст і народний учитель. Г. С. Сковорода – це втілення розумового пробудження України кінця XVIII ст.

Одним із перших в історії педагогічної думки України Г. С. Сковорода висунув ідею всебічно розвиненої особистості. Кожну людину філософ вважає унікальною, неповторною, своєю мірою обдарованою від природи. Кожного індивіда він тлумачив включеним у суспільство, визначаючи за кожним свою професійну, суспільну роль [1, с. 22]. У його творах знаходимо чимало слушних міркувань з приводу розумового, морального, трудового, фізичного, естетичного виховання [6, с. 40].

Мета виховання за Г. С. Сковородою – істинна людина, гармонійно розвинута, корисна суспільству, здібна до життя і боротьби, людина щаслива. Мислитель закликав: «У щасливу путь хай шляхи ведуть!». А шлях до щастя – це самопізнання, самовдосконалення [4, с. 118]. Першим предметом виховання має бути розум людини. Розумовий розвиток необхідний для пізнання навколишнього світу і самої себе – щоб дійти до істини. Видатний український просвітитель стверджував, що розум формує людину, є найголовнішою перевагою людини над іншими живими істотами, її найдорогоціннішим скарбом, а думка є серцевиною людської істоти, її справжнім началом [3, с. 54]. Джерелом усіх знань філософ вважав досвід, практику, життя [16, с. 92].

Філософ обстоював необхідність навчання всіх дітей, незалежно від їх соціального стану. Людина має природне бажання вчитися, пізнавати світ, і ті, хто уникав освіти, чинять протиприродно, їх проймає жадоба наживи, владолюбність, вони є «жебраками, що до скарбів земних пожадливо горнутья» [8, с. 165]. Виховання варто починати якомога раніше, максимально враховуючи психофізіологічні особливості дітей. Хоч іноді й важко пізнати природу дитини, але вона може і повинна бути пізнана. Г. С. Сковорода наголошував на необхідності вести щоденне спостереження за дитиною, її грою, взаєминами з оточуючими, за всім її життям. Тільки у такий спосіб можна глибоко вивчити її задатки і відповідно будувати процес виховання, у тому числі й розумового [6, с. 40]. Григорій Савович неодноразово повторював, що саме батьки наші кращі вчителі. Тому, на його думку, ніяка зайнятість батьків не може звільнити їх від батьківського обов'язку виховувати і навчати власних дітей [2, с. 172-173].

Філософ виступає за народну школу, в якій би учні здобували життєво

важливі і корисні знання. Освіту і навчання він вважав засобом для досягнення людської досконалості і чи не єдиним шляхом до справедливого суспільства. Мислитель відстоює принципи систематичності, доступності і послідовності у навчанні: «Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха» [11, с. 5]. Школи мають бути доступними для навчання та рідномовними. Окрім рідномовності, мудрець обстоював необхідність таких навчальних принципів, як доступність, зв'язок навчання з практикою, врахування інтересів кожної особистості. Для формування сил розуму, на думку Григорія Савовича, потрібно вивчення різних наук. Адже розум, як і тіло, як зазначав просвітитель, потребує постійного живлення і залежить від кількості та якості поживних речовин, які людина одержує з їжею [3, с. 55].

До змісти освіти народний учитель включав граматику, математику, фізику, хімію, механіку, географію, іноземні мови, медицину, філософію, юриспруденцію, астрономію, землеробство, музику і мораль. Чим глибше і повніше оволодіває людина знаннями, тим більшу потребу вона відчуває у них [5, с. 161].

Просвітитель наголошував на необхідності знання філософії, вивченні праць філософів античного світу та нового часу – Аристотеля, Вергілія, Горация, Демосфена, Діогена, Платона, Плутарха, Цицерона та інших. Зазначимо, що у багатьох своїх листах до учнів Г. С. Сковорода звертався до спадщини філософів, як до аргументу для підсилення чи доказу якоїсь думки, поради. Наприклад, захоплюючись наданим Плутархом яскравим описом справжньої дружби, Григорій Савович наводить його слова учневі: «Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, ніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали. Треба мати досвід у пізнаванні підлесника, щоб не зазнати неприємностей. У протилежному разі ми опинимося у становищі тих, хто, покуштувавши, нарешті, отруту, відчув, що вона смертельна...» [12, с. 405].

Г. С. Сковорода вимагав із усією серйозністю ставитися й до історії, цінував глибокі та всебічні знання цієї науки. Просвітитель засуджував тих, хто обмежувався поверховими й «папужачими» знаннями з історії, хто зводив її вивчення до запам'ятання [3, с. 57].

Основою навчання Григорій Савович вважав наявність інтересу, бажання пізнати нове, до чого має спонукати вчитель. Цей інтерес учитель має пробуджувати у дітей, бо «без бажання все важке, навіть найлегше» [8, с. 165].

Серед засобів та методів навчання філософ виділяв бесіди, розмови, лекції, доповіді, диспути. У своїй учительській діяльності Г. С. Сковорода використовував нетрадиційні методи навчання: уроки на природі, просвітницькі уроки серед народу, досить активно застосовував листування як метод навчання. [7, с. 97]. Його дидактичні поради наступні:

будити прагнення до знань, виробляти звичку до розумової праці, розвивати бажання вчитися, ініціативу, самостійність, наполегливість в опануванні знань, вивчати і розвивати природні задатки дитини, вчити мислити, розвивати духовні сили, активність і самостійність, орієнтуватися на вік дитини, викладати доступно, точно, ясно, доказово, забезпечуючи активність, самостійність, любов до науки, систематичні і постійні зусилля розуму [4, с. 121].

Народний учитель відстоював ідею наочності у навчанні, високо цінував безпосередні спостереження над предметами і явищами дійсності. Він радив педагогам проводити екскурсії-прогулянки на природу, проводити унаочнені бесіди з природознавства, географії, астрономії, і сам широко практикував їх [11, с. 6].

У процесі навчання треба, на його думку, враховувати нахили і здібності дітей, вікові та індивідуальні особливості. Цьому сприяє доступне викладання, опора на наочність, вміння пов'язувати теорію з життям [5, с. 162]. Варто підкреслити, що розвивати розум – означає, за Г. С. Сковородою, черпавши знання з мудрих книг, пам'ятати, що найголовнішим джерелом знань є саме життя. «Для розвитку розумових здібностей необхідно виховувати пам'ять, бо «пам'ять є сердечне око, сонце, що не знаходить та освічує Всесвіт» [4, с. 118].

У притчах «Благодарний Еродій» та «Убогій жайворонок» філософ-просвітителю яскраво змалював образи характерів певних людей тодішнього суспільства: Еродій – це тип людини, відданої розумним традиціям народного виховання, національним ідеям; мавпа Пішек – міщанка й пристосуванка; Тетервак – тип недолугої, нерозумної людини, вихованої у міщанських традиціях, ворожих народів; Жайворонок – тип людей, котрі повинні через активну патріотичну працю наблизити свободу; Вовк – амбітна людина, схильна до закабалення тощо [3, с. 55-56].

Філософ одним із перших в українській педагогіці звертається до особистості учителя. На його думку, вчитель має насамперед дбати і сприяти розкриттю та формуванню в процесі навчання природних нахилів та можливостей дитини. Надзвичайно важливим є взаємоповага і дружба між учителем і учнем. Учитель – це дбайливий садівник, який активно втручаючись у природний хід розвитку вихованця, веде його по наперед наміченому шляху. Але для того, щоб педагог добре виконував свої обов'язки, він сам повинен мати сродність до вчительської діяльності, до місії наставника молоді. Також мислитель проводив паралелі між професією вчителя та професією лікаря, наголошуючи, що представники цих професій є служителями природи, які жодним чином не повинні бути пасивними. Адже вчитель, і лікар мають дбайливо оберігати людину від різних негативних впливів та обставин, стежити, щоб її розвиток відбувався правильним шляхом [1, с. 23]. Тільки людина, що глибоко засвоїла знання, може виконувати великі почесні завдання педагога.

Учитель повинен любити науку, постійно, систематично вивчати її, бо «хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись» і «коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним» [5, с. 162].

Професію вчителя мислитель вважав найгуманнішою і найпотрібнішою у світі. До учителя Г. С. Сковорода ставив великі вимоги: насамперед глибокі знання, логіка, доказовість, відданість своєму народу, повага до людської особистості, гуманність, повагу до тих, кого він навчає, здатність переконливо володіти словом, терплячість, безкорисливість, висока мораль, стриманість, глибокі переконання, здатність до самовдосконалення та ін. [4, с. 121; 7, с. 97; 11, с. 4].

У процесі навчання не можна ігнорувати розумові можливості учнів. Навчальний матеріал має бути посильним і доступним. Викладати його необхідно ясно, точно, зрозуміло. При цьому, як твердив Г. С. Сковорода, учні повинні розуміти матеріал, самостійно його продумувати і закріплювати на практиці. Охопити весь матеріал, досягти істини вихованець зможе лише за власної ініціативи і старанності, самостійно, в процесі активної діяльності, яка має всіляко підтримувати і спрямовувати педагог. Вчитель повинен навчати дітей пізнавати навколишній світ, розуміти закономірності його розвитку [11, с. 6]. Особливо часто у своїх творах Сковорода порушує питання значення самостійності у навчанні. Він вважає, що успіхів у навчанні досягають учні, які працюють з книгою, здатні до роздумів, спостережень [8, с. 165]. Г. С. Сковорода зауважував, що необхідна особлива увага для роботи з книгою. Читати варто лише хороші книги. «Дотримуйтеся при читанні системи, кращих авторів читати і перечитувати. Прочитане обдумувати, звертаючи увагу на основну думку. З прочитаного обов'язково робити виписки трьох видів: помітки, короткі виписки, виписки історичні». Важливим прийомом роботи з книгою педагог вважав самостійне здобування знань учнями: «загублений той час, який ти не використав на навчання», «знаходь годину і щоденно, немов до вогню, підкидай матеріал, щоб живилася душа» [5, с. 161-162].

Готуючи своїх студентів – учнів додаткових класів до професійного оволодіння складними і невідомими до цього часу професіями, Григорій Савович акцентував їх увагу на тому, що навчання (наука) справа не проста і важка, але поскільки ця справа обрана добровільно і «посродності», вона потрібна і приносить насолоду, то перестає бути важкою [10, с. 15]. Навчання молоді має бути поступовим і послідовним. Цей дидактичний принцип він обґрунтовує афоризмом: «Хто помірно, але постійно вивчає предмет, для нього навчання не труд, а втіха» [8, с. 163]. Він засуджує схоластику, спонукає учнів не зазубрювати книжні істини, а думати, робити власні узагальнення, виявляти у навчанні старанність і ретельність [8, с. 165]. Важливого значення Г. С. Сковорода надавав й справедливій, об'єктивній оцінці. Так, просвітителю радив оцінювати учнів диференційовано й справедливо. Цікавими є характеристики-оцінки, що

надавав своїм вихованцям педагог: «весьма остр», «остр», «зверок острой», «горазда понят», «очень понят», «весьма понят», «не понятен», «не годен», «не очень понят», «весьма не понятен», «туповат», «туп», «очень туп», «самая безтолковица» [9, с. 141].

Аналізуючи думки філософа про особу вчителя, В. Хомич зазначає, що найголовніше завдання педагога Г. С. Сковорода вбачав у тому, щоб «розбудити свідомість простого люду, навчити його самопізнанню, допомогти йому розібратись у причинах суспільного зла» [13, с. 412]. Від освіченості і підготовленості вчителя, його моральності і культури, як твердить просвітник, залежить ефективність розумового розвитку учнів, сформованість у них умінь орієнтуватися у різноманітних життєвих ситуаціях та вироблення загальнонаціональних і загальнокультурних цінностей. Завдання педагога, щоб своєчасно розкрити внутрішній світ дитини і спрямувати її діяльність по правильному шляху. Принцип гуманізму він трактував як розуміння вихователем думок та переживань дитини, віру в його сили. Ілюстрацією успішності реалізації цього принципу самим Г. С. Сковородою можна вважати його особистий досвід праці в Харківському колеґіумі, де він згуртував навколо себе найздібніших вихованців, які вивчали з ним різні науки [17]. Складовою частиною особистісно орієнтованого підходу є гуманізація освітнього процесу. Потрактування Г. Сковородою принципу гуманізму як розуміння учителем думок та переживань дитини, віру в її сили, можливості, здібності залишається актуальним і сьогодні. Особливу увагу мислитель-педагог відводив принципу природовідповідності та народності. Висуваючи ідею «спорідненого» виховання, учений-філософ вважав, що від вдалого вибору особистістю сфери діяльності відповідно до свого покликання, нахилів та уподобань залежить, у певній мірі, і доля суспільства. Професіоналом у педагогічній галузі може бути лише той учитель, який має не лише глибокі знання, а вважає свою діяльність справою свого життя. Народність в освіті, на думку філософа, зумовлюється середовищем, у якому виховується і навчається дитина, історичними умовами, в яких здійснюється освітня діяльність, культурною ментальністю і все це має враховувати учитель, проектуючи освітній процес, відводячи у ньому місце учневі не за партою, а формуючи його як громадянина у суспільстві [15, с. 256].

У творі «Кільце. Дружня розмова про мир душевний» Г. С. Сковорода застерігав: «Якщо хтось в якусь науку закохався, досяг успіхів і прославився, тоді вважає що вже будь-яке знання віддане йому за нареченою в придане. Всякий художник про всі ремесла суддівську висловлює думку, не розмірковуючи, що одної науки добре навчитися чи вистачить людського віку» [14, с. 254].

Г. С. Сковорода бездоганно володів методом ведення бесід та розповідей, вдумливого сприйняття інформації, аргументованого й дійового переконання. Розмова для філософа – це «звідомлення думок і

ніби взаємне серцець цілування». Красномовні, захоплюючі бесіди супроводжувалися грою на різних музичних інструментах, співом, читанням уголос промов античних мислителів. Просвітник радив педагогам використовувати у своїй роботі поради, приклади, роз'яснення, привчати учнів до критичного аналізу своїх вчинків [11, с. 5].

У реальному житті Григорій Савич наставляв своїх учнів на потребі проектувати своє життя на благодійні вчинки. Ця частина його «педагогічних технологій» знайшла відгук у розробці теорій і методик суб'єктно-суб'єктних відносин між учителем і учнем. Сама ж ефективність і якість навчання і виховання, на його переконання, повинна проявлятися у наступних позитивних вчинках учня. Це дуже по-сучасному: якість освітньо-виховної роботи оцінюється не балами і не терміном навчання, а позитивними вчинками вихованців. Ілюстрацією високої ефективності його методик є те, що всі, без винятку, його учні демонстрували високий рівень освіченості і вихованості та досягли успіхів у своєму особистому житті [10, с. 17].

Отже, освітній ідеал Г. С. Сковороди – всебічний і гармонійний розвиток і саморозвиток духовно багатой та добродесної особистості, яка, пізнавши справжнє своє покликання, діяльнісно перетворює світ і себе в «сродній праці». Педагогічні погляди мислителя створили модель гуманної та особистісно орієнтованої педагогіки, оскільки базуються вони на принципах демократії, свободи, гуманізму та рівності. Вчення Григорія Савовича Сковороди на виховання особистості до сих пір залишається актуальним. Увага педагогів до розвитку «серця» дитини є запорукою успішного розвитку її розуму. Це дає підстави дійти висновку, що лише нерозривний розвиток розумової та емоційної сфери дитини сприятиме адекватному вибору змісту і методів педагогічної діяльності та результативності освітнього процесу.

Список використаних джерел

1. Біляковська О. О. Концепція розвитку особистості Григорія Сковороди як основа людиноцентричності у сучасній парадигмі освіти. Григорій Сковорода у сучасному багатовимірному світі: зб. тез VIII Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 22-23.
2. Вовкочин Л. Ю., Захаренко С. О. Актуальність ідей Григорія Сковороди щодо сімейного виховання у концепції нової української школи. Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки», 2020. №3. С. 169-175.
3. Друганова О. М., Білик В. М. Г. Сковорода про роль розумового виховання у формуванні особистості. Новий колегіум. 2019. № 4 (98). С. 54-58.
4. Задорожна-Княгницька Л. В. Історія педагогіки : навч. пос. Херсон : ОЛДІ-Плюс, 2020. С. 117-122.
5. Історія педагогіки: підручник / За ред. проф. М. В. Левківського, О.А. Дубасенюк. Житомир, 1999. С. 161-162.
6. Козубовська І. В. Формування особистості в педагогічній спадщині Г. Сковороди. Початкова школа. 1996. №5. С. 40-42.
7. Левківський М. В. Історія педагогіки : навч.-метод. пос. Київ : ЦНЛ, 2011. 190 с.

8. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. *Історія української ніколи і педагогіки: навч. посіб.* / За ред. О.О. Любара. Київ : Т-во "Знання", КОО, 2003. 450 с.
9. Микитась В. *Давньоукраїнські студенти і професори.* Київ : Абрис, 1994. 288 с.
10. Прокопенко І. Г. С. *Сковорода і українська освіта: вчора, сьогодні, завтра.* Новий колегіум. 2019. № 4 (98). С. 17-20.
11. Рудь О. М. *Погляди Григорія Сковороди на формування педагогічної майстерності вчителя. Теоретичні питання культури, освіти та виховання: збірник наукових праць, № (1) 55 / Заг. редакція – проф. Матвієнко О. В. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2017. С. 3-6.*
12. Сковорода Г. *Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи.* / Упор., вступна стаття і приміт. І. В. Іваньо. Київ : Наук. думка, 1983. 542 с.
13. Сковорода Григорій : *ідейна спадщина і сучасність* / Редкол. Попович М. В. Київ, 2003. 714 с.
14. Сковорода Г. С. *Пізнай в собі людину.* Львів : Світ, 1995. 528 с.
15. Стахів М. О. *Філософія Григорія Сковороди як методологія особистісно-орієнтованого підходу до навчання та виховання. Григорій Сковорода у сучасному багатовимірному світі : зб. тез VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 листопада 2022 р.) / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 255-256.*
16. Хмельницька О. С. *Педагогіка. Історія педагогіки: навчально-методичний посібник.* Переяслав : Домбровська Я.М., 2021. 222 с.
17. Хорошев О. М. *До питання впливу філософії Г.С. Сковороди на його педагогічні погляди. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції «Спадщина Г.С. Сковороди: минуле та сучасне».* Харків, 2017. URI: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/5937>